

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі

“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка”

Кафедра беларускага і рускага мовазнаўства

Вучэбны матэрыял па тэме

“МАРФАЛОГІЯ ЯК ПАДРАЗДЗЕЛ ГРАМАТЫКІ”

па дысцыпліне “Беларуская мова”

для спецыяльнасці:

1-01 01 01 Дашкольная адукацыя

Склала дацэнт Мордас Н.Р.

Мінск

2018

ЗМЕСТ

I. Тэарэтычны раздзел

1.1. Марфалогія як падраздзел граматыкі

1.2. Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў. Прынцыпы аб'яднання слоў у часціны мовы

1.3. Сістэма часцін мовы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

2. Пытанні да самакантролю ведаў

3. Практычныя заданні

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

І. Тэарэтычны раздзел

1.1. Марфалогія як падраздзел граматыкі

Граматыка (грэч. *grammatiká*, першапачаткова – мастацтва чытаць і пісаць літары, ад *grámma* -- літара) – навука пра лад мовы, яго законы. Марфалогія і сінтаксіс – раздзелы граматыкі.

Марфалогія (грэч. *morphe* — форма і *logos* — вучэнне) вывучае часціны мовы, іх граматычныя катэгорыі, формамяненне і словаўтварэнне.

Большасць слоў зменных і функцыяніруюць у розных формах. Напрыклад, назоўнік *трава* мае наступныя формы: *трава, травы, траве траву, травой (-ою), (на) траве*. Марфалогія ў першую чаргу вывучае правілы змянення граматычных формаў слова. Прадметам марфалогіі з’яўляюцца таксама часціны мовы -- класы слоў, аб’яднанія на аснове пэўных лексіка-граматычных асаблівасцей.

Як адзін з раздзелаў граматыкі марфалогія цесна звязана з другім яе раздзелам – сінтаксісам, які вывучае сувязь слоў, словазлучэнні і сказы. Значэнні розных формаў слова выяўляюцца ў словазлучэннях і залежаць ад сінтаксічнай функцыі слоў у сказе. Аб’яднаць словы ў словазлучэнні, пабудаваць з іх сказ у значнай ступені магчыма таму, што многія словы могуць змяняць сваю форму.

Марфалогія звязана таксама з раздзеламі “Словаўтварэнне”, “Лексікалогія” і “Фанетыка”.

1.2. Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў. Прынцыпы аб’яднання слоў у часціны мовы

Словы мовы аб’ядноўваюцца ў пэўныя лексіка-граматычныя класы – часціны мовы. Падзел слоў на часціны мовы адбываецца на аснове іх абагульненага лексічнага значэння, марфалагічных прымет (граматычных катэгорый), сінтаксічнай функцыі ў сказе і асаблівасці сістэмы словаўтварэння.

Абагульненае значэнне кожнай часціны мовы з’яўляецца адцягнутым ад лексічных значэнняў слоў гэтага класа. Так, да назоўнікаў адносяцца словы з рознымі лексічнымі значэннямі: *аловак, брат, гай, кніга, поле*, аднак усе назоўнікі маюць абагульненае значэнне прадметнасці. Для дзеяслова

абагульненае значэнне – гэта значэнне дзеяння, стану як працэсу, для прыметніка – прыметы.

Кожнай часціне мовы ўласцівы свае марфалагічныя прыметы (граматычныя катэгорыі). Так, абагульненае значэнне прадметнасці ў назоўніку выражаецца катэгорыямі роду, ліку і склону, а абагульненае значэнне дзеяння, стану як працэсу ў дзеяслове – катэгорыямі часу, ладу, асобы, трывання, стану і інш.

Словам кожнай часціны мовы ўласцівы свае асноўныя сінтаксічныя функцыі. Напрыклад, назоўнік у сказе выконвае ролю дзейніка або дапаўнення, дзеяслоў – выказніка. Адрозніваюцца словы розных часцін мовы сваім словаўтварэннем і формазмяненнем. Так, назоўнікі і прыметнікі найбольш актыўна ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў, дзеясловы — з дапамогай прыставак, нульсуфіксальны спосаб і абрэвіяцыя характэрны толькі для назоўнікаў і г. д.

Такім чынам, **часціны мовы** — гэта лексіка-граматычныя класы слоў, якія характарызуюцца абагульненым значэннем, уласцівымі ім марфалагічнымі прыметамі, асноўнымі сінтаксічнымі функцыямі, спосабамі словаўтварэння.

1.3. Сістэма часцін мовы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове

У сучаснай беларускай мове традыцыйна выдзяляюць дзесяць часцін мовы: назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе, прыназоўнік, злучнік, часціцы, выклічнік. Паводле ступені самастойнасці, сістэмы марфалагічных прымет, характару сінтаксічных функцый у сказе часціны мовы падзяляюцца на два разрады — **самастойныя** і **службовыя**.

Сярод **самастойныя** часціны мовы адрозніваюць пяць зменных (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік скланяюцца, дзеяслоў спрагаецца) і адну нязменную (прыслоўе). Словы, якія ўваходзяць у склад гэтых часцін мовы, маюць лексічнае значэнне, намінаць функцыю (назваюць прадметы, прыметы, дзеянні), з'яўляюцца членамі сказа.

Сярод **несамастойных** часцін мовы адрозніваюць **службовыя** часціны мовы (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы) і выклічнік. Яны не маюць лексічнага значэння і граматычных катэгорый, не выконваюць намінаць функцыі і не з'яўляюцца членамі сказа. Гэтыя часціны мовы выконваюць службовыя функцыі ў словазлучэннях і сказах: паказваюць на адносіны паміж словамі (прыназоўнікі), звязваюць паміж сабой словы і часткі сказа (злучнікі),

надаюць словам або сказам розныя сэнсавыя, мадальныя і эмацыянальныя адценні (часціцы). Выклічнікі не выконваюць ні намінатыўнай, ні службовай функцыі. Гэта нязменныя словы, якія выражаюць пачуцці і волевыяўленні чалавека, не называючы іх.

Разгледжаныя часціны мовы не ахопліваюць усіх слоў. У некаторых граматыках і падручніках вылучаюцца ў асобны лексіка-граматычны разрад **безасабова-прэдыкатыўныя словы**. Гэта нязменныя словы, якія выконваюць ролю выказніка ў безасабовых сказах: *весела, добра, прыемна, чыста*.

Не ўключаюцца ў часціны мовы **мадальныя словы**, якія з'яўляюцца сродкам выражэння адносін асобы да зместу выказвання і ў сказе выступаюць у ролі пабочных слоў: *безумоўна, канечне, напэўна, мусіць*.

Па-за межамі часцін мовы застаюцца **зуканераймальныя словы**, якія перадаюць гукі жывой і нежывой прыроды: *мяў, му, гаў-гаў*.

Словы могуць пераходзіць з адной часціны мовы ў другую, што найчасцей абумоўлена зменай сінтаксічнай функцыі. Напрыклад: *Добрае слова не забываецца* (Прык.). *Добрае чуваць далёка, а благое яшчэ далей* (Прык.). Такі пераход разглядаецца як адзін са спосабаў утварэння новых слоў.

2. Пытанні да самакантролю ведаў

1. Што абазначае тэрмін “граматыка”? З якіх раздзелаў складаецца граматыка?

2. Якое значэнне мае тэрмін “марфалогія”? Што з'яўляецца прадметам яе вывучэння? Акрэсліце асноўныя задачы марфалогіі.

3. Назавіце асноўныя крытэрыі і прынцыпы аб'яднання слоў у лексіка-граматычныя класы.

3. Ахарактарызуйце часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў.

5. Па якіх прынцыпах словы аб'ядноўваюцца ў часціны мовы?

6. Раскажыце пры сістэму часцін мовы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

7. Якія часціны мовы называюцца самастойнымі?

8. Што такое “службовыя” часціны мовы?

9. Чым адрозніваюцца паўназначныя і непаўназначныя часціны мовы?

10. Якія словы не ўваходзяць у сістэму часцін мовы?

3. Практычнаыя заданні

Заданне 1. Спішыце, выпішыце выдзеленыя словы, вызначце, да якіх часцін мовы яны адносяцца; утварыце ад іх пачатковыя формы.

1. *Сярод* ільняных вырабаў *традыцыйнага* беларускага ткацтва *варты* ўвагі ручнік. Цікаўнасць да гэтай рэчы абумоўлена *не толькі* прыгажосцю, *яго* эстэтычнай функцыяй – упрыгожання інтэр’еру хаты, *але і* яго роляй у беларускіх абрадах. Шырока выкарытоўваўся ручнік, *напрыклад*, у вясельных абрадах. *Падрыхтаваныя* ў якасці падарункаў ручнікі мелі прэстыжнае значэнне, *наколькі* з’яўляліся лепшым доказам здольнасці нявесты ткаць, а ў будучым – апранаць сям’ю. *Дарэнне* ручнікоў *заўсёды суправаджалася* пэўнымі рытуальнымі песнямі (Паводле В.Фадзеевай).

2. *Вось адзін* паэтычны звычай, *звязаны* з парогам. Калі нявеста абходзіла з паклонам ўсіх, хто прысутнічаў пры яе развітанні з *бацькоўскім* гняздом, яна кланялася *асобна кожнай* частцы хаты і, *нарэшце*, кланялася да зямлі парогу, *гаворачы* пры гэтам: “Парогу, парогу! Я па табе хадзіла, ножкамі таптала – *прабач* мне, я больш не буду!” *Вельмі* часта выкарытоўваўся парог *як* рытуальнае месца ў народнай медыцыне. Напрыклад, *каб* ніхто *не сурочыў* дзяцей, іх купалі на парозе, прычым ваду на іх лілі праз рэшата. Дзіцячы *перануд* лячылі перасяканнем на парозе *дванаццаці* дубчыкаў ад старога, *змеценага* веніка. Дзяцей, *якія* хварэлі на астматычную задышку, клалі каля парога, накрывалі кажухом і пераганялі праз парог *некалькі* авечак. Лічылася, *што* авечкі, пераступаючы *праз* парог і хворае дзіця, забіраюць *з сабой* і хваробу (Паводле У.Каваля).

Заданне 2. Вызначце, у якіх выпадках пачатковая форма пададзена правільна. Да памылковых варыянтаў падбярэце правільныя.

Суседзямі – сусед, выгаварыўся – выгаварыць, скошанай – скошаны, скірдуючы – скірдаваць, карункаў – карунак, самых вясельных – вясельны, пятнаццатага – пятнаццаць, абдымуся – абдымацца, пёрамі – пёры, драбнаватага – дробны, змолатую – змолатая, нізенькімі – нізенькі, гадзіннікаў – гадзіннік, ідучы – ісці, высачэзнага – высокі, намалявана – намаляваны, якой – які, разумнейшай – разумнейшы, чыёйсьці – чыйсьці.

Заданне 3. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку. Назавіце спосабы і сродкі выражэння граматычных значэнняў роду, ліку, склону ў выдзеленых словах.

Цікавыя людзі мы — беларусы!

Трэба прызнацца, што якое бы ліха навокал нас і з намі не рабілася, якіх бы мы не перажывалі нягод і крыўд — мы гэтага як бы не бачым, а калі і бачым, то ліха церпім і чакаем, што вось нехта прыйдзе і гэтае наша ліха пабярэ з сабою. І праўда, вечна хто-небудзь і як-небудзь, а прыходзіў і намі апекаваўся, хоць нашага ліха і не забіраў.

Самы найлепшы прыяцель, самы найлепшы збаўца наш ад нашага ліхалецця — гэта мы самі. І калі не хочам загінуць, калі не хочам быць вечнымі рабамі, — павінны пакінуць мы блугую прывычку думаць, што нехта прыйдзе і выратуе нас з нашай бяды... Гэта ж не можа быць, каб нехта быў лепшым прыхільнікам да нас, як мы самі да сябе... (Янка Купала)

Заданне 4. Прачытайце тэкст. Прасачыце, як змяняліся назвы часцін мовы на працягу дваццатага стагоддзя. На прыкладзе сучасных лінгвістычных тэрмінаў пакажыце, як у самой назве часціны мовы раскрываецца сутнасць паняцця.

У першым выданні “Беларускай граматыкі для школ” (1918) Б.Тарашкевіч, напрыклад, выкарыстоўвае наступныя тэрміны для абазначэння часцін мовы: імя, прымета, чысло, займя, дзеяслоў, прыслоўе, прыйма, злуч, кліч. Як відаць, толькі два з гэтых тэрмінаў (дзеяслоў, прыслоўе) захаваліся нязменна да нашага часу. У 5-ым выданні гэтай граматыкі тэрмін імя быў заменены на прадметнік (відавочна, калька з польскай *rzeczownik*), прымета – на прыметнік (магчыма, па аналогіі з польск. *przymiotnik*, укр. *прикметник*), чысло – на лічэбнік, займя – на займеннік, злуч -- на злучнік, кліч – на клічнік, уведзены рускі тэрмін прадлог для абазначэння прыназоўніка. Пазней тэрмін прадметнік быў заменены на назоўнік (ад слова назова, якое шырока бытвала ў розных тэрміналогіях 20-х гадоў), прадлог у сувязі з гэтым быў заменены на прыназоўнік, клічнік – на выклічнік (каб пазбегнуць аманіміі форм: клічнік – знак прыпынку, клічнік – назва часціны мовы), былі ўведзены тэрміны для абазначэння аддзеяслоўных форм – дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе (калькі з украінскіх адпаведнікаў) і запазычана рускае слова часціцы. (Лексікалогія сучаснай беларускай мовы)

Заданне 5. Згрупуйце словы па часцінах мовы

1. Мне здаецца, з першым промнем сонечным

Я цябе пазнаў і палюбіў

Гэткай маладой, прыгожай, сённяяшнай

У разліве неабдымных ніў.

І сягоння, ў сцягі апавітая,

Ты ў нябачнай славе і красе.

Гордай, баявой і працавітаю,

Ганарымся мы табою ўсе.

(П.Панчанка)

II. Эх, луг шырокі! Як жывы ты,

Травой мурожнаю пакрыты,

Стаіш зялёны парада мною

І ззяеш дзіўнаю красою!

(К.Колас)